

Інна Шпичак,
магістр педагогічної освіти,
старший викладач кафедри педагогіки,
психології та корекційної освіти
Рівненського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти

**ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ
ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ В КОЛЕКТИВІ
(НА ПРИКЛАДІ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ-ЛАБОРАТОРІЇ
«МІЖНАРОДНА СОЛІДАРНІСТЬ»)**

У статті здійснено реконструювання особливостей виховання дітей дошкільного віку у колективі на прикладі Дитячого будинку-лабораторії «Міжнародна солідарність», який діяв у Москві 1921–1925 рр. Розкрито принципи побудови виховного процесу у даному закладі. Підкреслено зв'язок розвитку психоаналізу із загальнодержавною політикою у Радянській державі. Охарактеризовано важливі аспекти розвитку дитячої психіки у ранньому віці. Проаналізовано психоаналітичні підходи до виховання у спадщині психоаналітика і педагога В. Ф. Шмідт.

Ключові слова: колектив, колективне виховання, ранній вік, психоаналіз, психоаналітичні ідеї, психоаналітичне виховання, дитячий будинок-лабораторія «Міжнародна солідарність».

В статье осуществлена реконструкция особенностей воспитания детей дошкольного возраста в коллективе на примере Детского дома-лаборатории «Международная солидарность», который действовал в Москве 1921–1925 гг. Раскрыты принципы построения воспитательного процесса в данном учреждении. Подчеркнуто связь развития психоанализа с общегосударственной политикой в Советском государстве. Охарактеризованы важные аспекты развития детской психики в раннем возрасте. Проанализированы психоаналитические подходы к воспитанию в наследстве психоаналитика и педагога В. Ф. Шмидт.

Ключевые слова: коллектив, коллективное воспитание, ранний возраст, психоанализ, психоаналитические идеи, психоаналитическое воспитание, детский дом-лаборатория «Международная солидарность».

An actual point of the topic, discovered in the article is due to the tendency towards the increase of demand for the education and training of high quality, renewal of forms and methods of the educational process organization at educational institutions and significance of resort to the scientific investigations of historiographical type. There were some modifications realized in this article in the field of education of the underschool age children in team as for example children's home-laboratory «International Solidarity» which

worked in 1921–1925 in Moscow. Some characteristics of the structure of educational process were discovered in the institution. Interrelation of psychoanalysis development and state policy was underlined in the Soviet state. The important aspects of children psyche formation at the early age were described. Psychoanalytical approach to the training was analyzed also in works of the psychoanalyst and pedagogue V. F. Shmidt. There are put some major pedagogical demands concerning to the training of little children for the sake of their successive healthy development and life in community.

Key words: *collective, collective training, early age, psychoanalysis, psychoanalytic ideas, psychoanalytic training, children's home laboratory «International Solidarity».*

Постановка проблеми. Виховання психічно здорової, повноцінної особистості – одне з найактуальніших та найбільш пріоритетних завдань будь-якого суспільства. Вимоги сучасності потребують навчити дітей жити, успішно діяти у світі, самовизначитися у ньому, розкривати власні індивідуальні творчі здібності.

І саме ранній розвиток дитини, її благополучна соціалізація та пристосування до навколишнього середовища є передумовою для подальшої успішної самореалізації та повноцінного життя в соціумі.

У різні історичні періоди розвитку психологічної науки були поширені окремі ідеї та концепції розвитку дитини. Однією з найпопулярніших теорій кінця XIX початку XX ст. був психоаналіз З. Фрейда, який будучи спочатку психотерапевтичним методом, справив величезний вплив на всі сфери життя суспільства. Хоча сам З. Фрейд з дітьми не працював, але його метод лікування неврозів у дорослих людей передбачав звернення у дитинство. Адже, згідно з психоаналізом, найважливіший період формування особистості – це раннє дитинство, коли закладається фундамент якостей, особливостей та рис характеру дорослої людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Далекоглядні педагоги помітили широкі можливості застосування психоаналізу в педагогіці. Одними з перших творців дитячого психоаналізу та психоаналітичної педагогіки були А. Фройд та М. Кляйн [4]. Згодом цей напрям був представлений у працях таких відомих психоаналітиків, як Г. Гуг-Гельмут, А. Балінт, А. Адлер [4].

Потрібно зауважити, що психоаналітичне вчення викликало значний інтерес серед вітчизняних педагогів та психологів. Праці З. Фрейда перекладалися російською мовою майже відразу після їхньої публікації на батьківщині. У період з 1904 по 1913 рр. в Росії було видано 18 основних праць З. Фрейда, які висвітлювали теорію і практику психоаналізу. Таким чином, психоаналітичне вчення на вітчизняному ґрунті було доступне всім, хто ним цікавився [3, с. 106].

Після революції 1917 р. і закінчення Першої світової війни перші

вітчизняні психоаналітики, серед яких О. Н. Берштейн, І. Д. Єрмаков, С. Н. Шпільрейн, Є. С. Фрідман, М. В. Вульф, В. Ф. Шмідт почали застосовувати психоаналітичний метод у практиці спостереження та виховання дітей.

На сьогоднішній день є досить актуальним звернення до накопиченого досвіду педагогами та психологами попередніх поколінь, його переосмислення та впровадження у практику сучасного виховання підростаючих поколінь.

Метою статті є реконструювання особливостей психоаналітичного виховання дітей у колективі на прикладі Дитячого будинку-лабораторії «Міжнародна солідарність».

Виклад основного матеріалу дослідження. Психоаналітичне вивчення дитини займало досить короткий період в історії вітчизняної психології і педагогіки: з 1921 по 1925 рр. Це був період найбільш активної терапевтичної і видавничої діяльності російських психоаналітиків, зокрема і в галузі дитячого психоаналізу. Проте чи не найвагомим здобутком вітчизняних психоаналітиків в галузі психоаналітичної педагогіки була діяльність з 1921 р. у Москві Дитячого будинку-лабораторії «Міжнародна солідарність», який був науково-дослідним та виховним закладом, де застосовувався психоаналітичний підхід до виховання дітей раннього віку.

Дитячий будинок очолив психоаналітик І. Д. Єрмаков, однак реально за всю роботу відповідала В. Ф. Шмідт – педагог та психоаналітик, дружина відомого науковця О. Ю. Шмідта, одного із засновників Російського психоаналітичного товариства. Хоча вона все життя жила і працювала в Росії, але народилася на Україні, у невеличкому містечку Старокостянтинів. У своєму інтерв'ю син Віри Федорівни Володимир Оттович Шмідт згадував, що його мама вважала себе українкою, дуже любила Україну і ця любов передалася і йому [1, с. 182].

Потрібно відзначити, що В. Ф. Шмідт спочатку займалася організацією дошкільної справи у Радянській державі, працюючи в Дошкільному відділі Наркомосу. Згодом, після народження сина, вона пішла працювати вихователькою в Дитячий будинок-лабораторію, де повністю віддалася організації виховання дітей на психоаналітичних засадах.

Зауважимо, що російські психоаналітики вперше в світі застосували експериментальне положення теорії психоаналізу до розуміння природи дитини, намагалися прослідкувати її розвиток, виходячи із психоаналітичних знань.

У Дитячому будинку велись наукові спостереження за дітьми дошкільного віку. Вихователі спостерігали за статевим розвитком дітей з метою розробки методів профілактики хворобливих проявів розвитку психіки. Також ставилось завдання виховання соціально-ціннісної особистості в колективі. Варто зауважити, що подібного закладу не було ніде у світі.

Оскільки даний заклад постійно відчував фінансові труднощі, шефство над ним взяв представник Союзу німецьких робітників розуму і рук «Уніон», тому з 1922 р. цей будинок називався «Міжнародна

солідарність» [7].

Як зазначав у своєму рукописі «Психоаналитический институт-лаборатория «Международная солидарность» І. Д. Єрмаков, метою створення цього закладу було вироблення методів вивчення та виховання повноцінних у соціальному сенсі дітей [2, с. 190].

Вчений вважав, що потрібно розпочинати виховувати дитину якомога раніше, шукати нові форми виховання саме в колективі. При цьому він розглядав психоаналіз як метод звільнення неповноцінної людини від її соціальної обмеженості.

І. Д. Єрмаков наголошував на тому, що вік від народження до 14 років є найважливішим для подальшого здорового росту і розвитку людини, однак він є найменш вивченим. Саме у цьому віці найбільш яскраво проявляються інстинкти, які лежать в основі розвитку дитини [2, с. 190].

В. Ф. Шмідт у своїй публікації «Моя стаття о нашем доме» зауважувала, що перед колективом Дитячого будинку-лабораторії стоїть завдання – із особи, яка діє завдяки потягам, зробити свідому людину, яка цілком володіє собою. Вона наголошувала, що потрібно виховати людину, яка усвідомлювала б себе частинкою колективу, для якої на першому місці стояли б навколишній світ і люди, а не вона сама, і яка могла б відмовитись від багатьох задовольень заради будь-яких реальних результатів [7, с. 11].

Цікавим є той факт, що психоаналітичне спостереження велось за дітьми цілодобово. Вони були розлучені зі своїми батьками. Багато матерів, діти яких виховувались у Дитячому будинку-лабораторії, були комуністками і займали різноманітні партійні посади. Деякі матері працювали вихователями в цьому закладі. Зокрема, тут виховувався і син В. Ф. Шмідт – Володимир Шмідт (у Дитячому будинку його називали Волік).

За спогадами І. Д. Єрмакова та О. Р. Лурії, Дитячий будинок-лабораторія був елітарним закладом, адже тут виховувались діти партійних чиновників, серед яких був і син Сталіна Василь [6]. Це підтверджує у своєму інтерв'ю і В. О. Шмідт (Волік) [5, с. 248].

Варто зауважити, що в перші роки радянської влади жіноча праця була дуже важливою для держави. Це стало підставою для широко-масштабної організації ясельних груп і дитячих садків для цілодобового перебування дітей віком від 1–3 місяців до шести років. Державні заклади з перших місяців життя дитини замінювали природний материнський догляд і турботу, сприяли розвитку інфантильного залежного становища від держави. Таким чином, радянська система освіти цілеспрямовано підтримувала підсвідому ідею про те, що державний зміст виховання і розвитку дітей надійніший за виховання в сім'ї. Ця сама ідея прослідковувалася і в роботі Дитячого будинку, де рідні матері спілкувалися зі своїми дітьми в умовах спеціально організованого простору спостереження і виконували функцію клінічних спостерігачів [3, с. 117].

Виховательки повинні були замінити дітям батьків. Володимир

Шмідт (Волік) у своїх спогадах зазначав, що вони навіть зверталися до вихователів «мама» [3, с. 119].

Про особливості організації процесу спостереження за дітьми ми можемо дізнатися зі звіту В. Ф. Шмідт, який був опублікований 1924 р. у Лейпцигу вже після реорганізації Дитячого будинку-лабораторії. Він являє собою надзвичайну бібліографічну цінність та рідкість [8].

За свідченнями В. Ф. Шмідт, спочатку в Дитячому будинку виховувалося тридцять дітей з різних соціальних прошарків, поділених на три групи: у першій групі було 6 дітей віком 1–1,5 роки, у другій – 9 дітей віком від 2 до 3 років, у третій – 15 дітей віком 4–5 років. Проте згодом через фінансові труднощі кількість дітей було зменшено до 12 чоловік [7, с. 37].

Основним методом дослідження у Дитячому будинку-лабораторії був метод спостереження за дітьми у вільній, невимушеній обстановці. Виховательки вели спеціальні щоденники, де й записували результати своїх досліджень. Віра Шмідт зауважувала, що в той час практично не було співробітників, які були б готові працювати в галузі психоаналізу. Тому на роботу в Дитячий будинок були залучені зацікавлені педагоги, які повинні були отримувати подальші знання у процесі роботи. Але на цьому шляху у вихователів було багато труднощів, оскільки практика часто випереджала теорію і вимагала відповідей, яких у співробітників ще не було. В. Ф. Шмідт говорила про те, що вони були першопрохідцями у справі використання психоаналітичного методу у педагогіці і в них не було в кого вчитися. Всі виховательки були фахівцями в галузі дошкільного виховання, тому робота Дитячого будинку-лабораторії була побудована на поєднанні сучасного дошкільного підходу та психоаналітичних висновків [7, с. 4].

Із щоденникових записів І. Д. Єрмакова дізнаємося, що план роботи Дитячого будинку складався з наступних положень:

Загальне знайомство з дітьми.

Ознайомлення з проявами і характерами дітей з точки зору психоаналізу (типи домінуючих ерогенних зон за З. Фрейдом, актив, пасив, сконцентрованість, ексцентричність, гаптичність і тактильність).

Прояви підсвідомих потягів в іграх, поведінці та інших діях дитини.

Збір та систематизація матеріалів: щоденники, характеристики, бюлетені, мова, страхи, положення у сні, день дитини у певному настрої, продукти дитячої творчості (малюнки, живопис, споруди, вирізання, імпровізації) [2, с. 193].

Дороговказними орієнтирами в організації роботи Дитячого будинку-лабораторії слугували наступні положення психоаналізу: 1) наявність у дитини підсвідомого життя, яке потрібно відрізнити від свідомих проявів; 2) наявність у дитини домінуючого принципу насолоди, який пронизує все її життя, і завдання педагога – обережно дати дитині зв'язок з реальністю; 3) наявність у дитини статевого життя, яке потрібно з перших днів життя розгадати і яке є законним моментом; 4) розвиток

сексуального інстинкту дитини за стадіями аутоеротизму – нарцисизму – об'єктної любові. Завдання вихователя тут полягає в тому, щоб сприяти природному переходу дитини до третьої найвищої стадії; 5) наявність у розвитку дитини важливого моменту, який сприяє еволюції примітивних задовольень у вищі форми захоплень (сублімація і витіснення). Завдання педагога – сприяти дитині у розвитку сублімації та витіснення; 6) наявність у дитини прив'язаності до батьків, яка може бути перенесена на педагога або лікаря; 7) психічний детермінізм пронизує все життя дитини, всі прояви її поведінки, зумовлені підсвідомим життям [7, с. 182].

Велика увага у Дитячому будинку-лабораторії відводилась вихователькам, які фактично замінювали дітям рідних матерів. За свідченнями І. Д. Єрмакова, персонал складався зі штатного директора і восьми виховательок з педагогічним стажем та відповідною освітою [2, с. 190].

Вихователькам потрібно було будувати довірливі стосунки з дітьми. Дитина повинна довіряти виховательці не лише у плані звичайних відносин, але і в тих речах, що для дорослих вважаються непристойними, тому у Дитячому будинку-лабораторії були заборонені будь-які негативні оцінки дитячої поведінки з боку персоналу. Через контакт з вихователькою дитина зв'язується з реальністю, може відмовитись від тих задовольень, які заважають її подальшому розвитку. Для того, щоб діти могли вільно себе проявляти і з ними можна було встановити контакт, повинна бути створена, насамперед, атмосфера взаємної довіри і поваги. На думку І. Д. Єрмакова, шлях соціального розвитку можна зобразити у вигляді схеми: любов до матері – любов до виховательки – любов до інших [2, с. 192].

Особлива увага зверталася на поведінку вихователів. Вони повинні були дотримуватись певних принципів, на яких будувалася робота Дитячого будинку-лабораторії. Зокрема, вихователям заборонялося карати дітей, а також розмовляти з ними строгим тоном. Не можна було суб'єктивно оцінювати дітей, оскільки це їм не зрозуміло, і слугує лише для задоволення честолюбства та почуття власної гідності дорослих. Оцінюватися повинна не сама дитина, а лише результати її діяльності. Наприклад, побудований дитиною будинок оцінювався як «красивий» або «некрасивий». Якщо діти билися, то вихователі не сварили кривдника, а лише звертали його увагу на біль, завданий іншому. У присутності дітей вихователі повинні були бути максимально стриманими. Також вони не повинні надмірно проявляти ніжність і ласку. У Дитячому будинку були строго заборонені бурхливі прояви любові з боку дорослих (поцілунки, обійми), які сексуально збуджують дитину та принижують її гідність. Вони швидше слугують задоволенню дорослих, а не потребам дітей [7, с. 119].

В. Ф. Шмідт особливо наголошувала на тому, що вихователі повинні постійно працювати над собою. Вони повинні в першу чергу за допомогою аналітичної роботи звільнитися від упереджень, які в них сформувало власне виховання для того, щоб не зашкодити дітям своїми витісненими потягами [7, с. 46].

Отже, до вихователів у Дитячому будинку-лабораторії ставилися досить високі вимоги, вони постійно повинні були працювати над собою. Крім цього, вони вели щоденники, куди у вільну хвилину записували свої спостереження за дітьми.

В. Ф. Шмідт зазначала, що життя і робота поставили перед колективом Дитячого будинку три найважливіші завдання: полегшити дитині зв'язок з реальністю, допомогти їй оволодіти своїми функціями, полегшити можливість сублімації.

Для того, щоб вирішити перше завдання, тобто полегшити дитині зв'язок з реальністю, необхідно було створити для неї відповідне середовище – гарно обставити кімнати, дати відповідні іграшки, підібрати людей, які люблять дітей і яких люблять діти. Дуже важливим тут було питання про те, що дитина повинна виховуватись в колективі. Необхідно було, щоб кількість дітей для кожного вікового періоду була відповідною, не перевищувала певної кількості. Адже у протилежному випадку це вже буде не колектив, а юрба, дитина не зможе нормально розвиватися і в неї не буде потрібного зв'язку з реальністю.

За спостереженнями В. Ф. Шмідт, для дітей, що жили у Дитячому будинку, у віці 1–1,5 роки колектив складали 4 особи, у віці 2 років – 5, у віці 3-х – 6. У такому колективі діти прекрасно себе почували. Вони не заважали одне одному, могли гратися по одному і всі разом. Діти були дуже прив'язані одне до одного, почували себе нерозривним цілим і набагато легше піддавалися дисципліні [7, с. 13].

Саме в колективі проходить повноцінний розвиток особистості дитини, її соціалізація. Реалізується принцип підпорядкування особистих інтересів інтересам групи. Особлива увага у Дитячому будинку-лабораторії, за свідченнями В. Ф. Шмідт, приділялась всіляким обмеженням, пов'язаним з життям у колективі. Адже бійки, сварки, відбирання іграшок дуже часто відбуваються серед маленьких дітей, які живуть лише своїми інстинктивними потягами до задоволення.

Підхід до таких проявів у Дитячому будинку полягав у тому, що вихователі ставились до них стримано і спокійно, нікого не сварили, доброзичливо ставились до всіх (до кривдників і до ображених). Такий підхід пояснювався тим, що бійки не є проявами злої волі дитини, її свідомого прагнення зробити комусь боляче. Це просто вияв її інстинктивних садистських прагнень, закладених в кожному, але у хлопчиків – набагато сильніше, ніж у дівчаток. При цьому ні заборони, ні повчання не допоможуть, тому що діти у такому віці ще не розуміють цього [7, с. 17].

Часто серед дітей у Дитячому будинку траплялися випадки відбирання іграшок. У такому разі потрібно було повернути їх тому, хто грався. При цьому всі зусилля вихователь повинен був спрямувати на те, щоб той, хто забрав, сам повернув іграшку. Це мало дати йому величезне відчуття своєї внутрішньої сили, можливості перемогти свої підсвідомі потяги, що він відмовлявся від маленького задоволення володіння іграшкою.

В. Ф. Шмідт зазначала, що після такого вчинку часто можна було спостерігати спільну гру цією іграшкою кривдника та ображеного. Обое при цьому почували себе сильними та задоволеними, а це одна з найкращих умов для розвитку соціальних зв'язків та зв'язку з реальністю [7, с. 18].

Ще один важливий момент, пов'язаний з колективним життям у Дитячому будинку – це сильне почуття власності у маленьких дітей. В. Ф. Шмідт зауважувала, що це не риса характеру, а певна стадія у розвитку дитини. Якщо правильно до неї підійти, то власницькі прагнення можуть перейти у вищі, культурні форми – перетворитися у повагу та бережливе ставлення до своїх, чужих та суспільних речей. Але за неправильного підходу дитина може зупинитись на цій стадії розвитку і залишитися із власницькими рисами на все життя.

У Дитячому будинку-лабораторії правильним вважалося знову ж спокійне ставлення з боку педагога, цілковите розуміння та повага до цієї риси характеру дитини. Вихователі не оцінювали поведінки дитини. Вони розуміли, що обмеження буде накладено самим колективом і це краще допоможе їй впоратися з собою і зрозуміти, що тут лежить межа її вимогам і бажанням. І невдовзі дитина свідомо зможе відмовитись від чогось на користь іншої дитини або колективу.

У Дитячому будинку часто бувало, що улюблена іграшка однієї дитини за мовчазною згодою колективу всіма визнавалась як її власність. Таку іграшку ніхто не брав без її згоди і віддавали без протестів за першою вимогою власника. Через деякий час дитина до неї ставала байдужою та іграшка знову ставала власністю колективу.

Варто зауважити, що у цьому випадку вже проявлявся більш високий рівень розвитку. Усвідомлене розуміння, що є не лише «моє», але й «твое» і ставлення з повагою до «твого», тобто до чужих речей, вміння колективу обмежити себе заради інтересів одного із своїх членів [7, с. 18].

Про те, що такий підхід у вихованні був дієвим свідчить інтерв'ю вихованця цього будинку Володимира Шмідта (Воліка). Він згадував, що між дітьми майже не було ніяких серйозних конфліктів. Рідко били один одного чи обзивались. Самим неприємним було, коли одна дитина говорила іншій «бе», це була найгірша образа [3, с. 120].

Таким чином, у Дитячому будинку-лабораторії педагоги полегшували дитині зв'язок з реальністю, робили її максимально приємною. Для цього вони підтримували у дітей почуття власної сили за допомогою повної довіри, ласкавого, спокійного ставлення, глибокої поваги до особистості дитини, відсутності оцінки їхньої поведінки. У Дитячому будинку була організована відповідна зовнішня обстановка, а також сформований колектив вихованців, відповідно до вікових особливостей. Саме за таких умов дитина могла свідомо прийняти заборони та обмеження та побудувати тісний зв'язок з оточуючим її реальним світом [7, с. 19].

Потрібно відзначити, що про Дитячий будинок-лабораторію знали і давали йому позитивні оцінки зарубіжні психоаналітики. У 1923 р.

В. Ф. Шмідт зі своїм чоловіком О. Ю. Шмідтом відвідала Відень, де особисто зустрічалася та обговорювала проблеми роботи Дитячого будинку із З. Фрейдом, О. Ранком, К. Абрахамом. Зокрема, обговорювалось питання про співвідношення колективного виховання та психоаналізу (Едипів комплекс в умовах колективного виховання). Російські психоаналітики вели дискусію на рівних зі світовими лідерами психоаналізу. Визнана у всьому світі засновниця дитячого психоаналізу А. Фройд приділяла особливу увагу російському науковому експерименту з дітьми та особисто переписувалася з В. Ф. Шмідт [3, с. 114].

Висновки і перспективи. Отже, за короткий час свого існування (з 1921 по 1925 рр.) колектив Дитячого будинку-лабораторії заклав підвалини психоаналітичного спостереження за дітьми та вітчизняної психоаналітичної педагогіки. І хоча психоаналіз у 30-х роках ХХ ст. зазнав гонінь та репресій і був надовго забутий, однак напрацювання психоаналітиків цього періоду мають велику цінність в галузі виховання дітей раннього віку, їхній досвід може бути використаний і на сучасному етапі розвитку освіти і виховання. У перспективі окремого вивчення потребують питання дитячих капризів, що досліджувались у Дитячому будинку-лабораторії, а також особливості сексуального виховання дітей на основі психоаналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беседа с Владимиром Оттовичем Шмидтом (Подготовила Т. Н. Шикалова // Ежегодник детского психоанализа и психоаналитической педагогики. / Отв. ред. С. Ф. Сироткин. – Ижевск: ERGO, 2008. – 290 с., с. 182–186.
2. Ермаков И. Д. Психоаналитический институт-лаборатория «Международная солидарность» (1923). / И. Д. Ермаков // Ежегодник истории и теории психоанализа. – 2007. – Т. 1. – с. 190–194.
3. Парамонова А. А. Открытие детства в России: развитие научного знания о ребенке в истории отечественной психологии конца XIX-начала XX вв. / А. А. Парамонова. – Ижевск: ERGO, 2010. – 172 с.
4. Психоанализ: новейшая энциклопедия / Сост. и ред. В. И. Овчаренко, А. А. Грицанов. — Минск: Книжный Дом, 2010. — 1120 с.
5. Рихебехер С. Сабина Шпильрейн: Почти жестокая любовь к науке (биография) / пер. с нем. / С. Рихебехер. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 483 с.
6. Эткинд А. Эрос невозможного: История психоанализа в России / А. Эткинд – СПб.: Медуза, 1993.–463 с.
7. Шмидт В. Ф. Психоаналитические и педагогические труды / В. Ф. Шмидт. – Под науч. ред. С.Ф. Сироткина. – Ижевск: ERGO, 2009. – Т. 3: Психоаналитическое воспитание. – 2012. – 310 с.
8. Vera Schmidt, «Education Psychoanalytique en Russie Sovetique», in Les Temps Modernes 273 (March 1969).